Teach Yourself Samskrit

संस्कृतस्वाध्यायः

द्वितीया दीक्षा

व्यवहारप्रदीपः

द्वितीयः भागः

सम्पादकः
वेम्पटि कुटुम्बशास्त्री

राष्ट्रिय संस्कृत संस्थानम्
मानितविश्वविद्यालयः
नव देहली

पञ्चमः स्तबकः

5.3 तृतीयः पाठः

[सङ्ख्याः]

प्रथमा विभक्तिः
(त्रिषु लिङ्गेषु)

अधोनिर्दिष्टानि वाक्यानि पठत–

[अधोनिर्दिष्ट वाक्यों को पढ़ें। Read the following sentences.]

पुं. | स्त्री. | नपुं.

एकः बालकः क्रीडति।

एका बालिका क्रीडति।

एकं फलं पतति।

द्वौ बालकौ क्रीडतः।

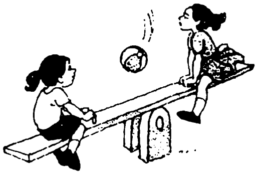

द्वे बालिके क्रीडतः।

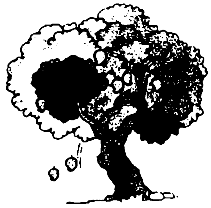

द्वे फले पततः।

त्रयः बालकाः क्रीडन्ति।

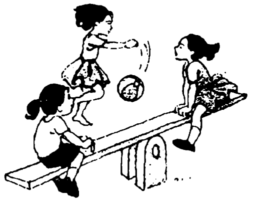

तिस्रः बालिकाः क्रीडन्ति।

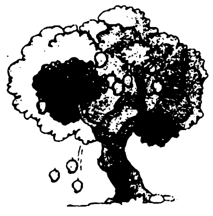

त्रीणि फलानि पतन्ति।

पुं.	स्त्री.	नपुं.

चत्वारः पुरुषाः गच्छन्ति।

चतस्रः बालिकाः क्रीडन्ति।

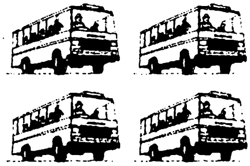

चत्वारि यानानि गच्छन्ति।

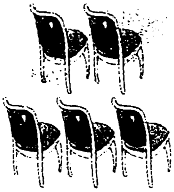

पञ्च आसन्दाः सन्ति।

पञ्च नर्तक्यः नृत्यन्ति।

पञ्च पुष्पाणि सन्ति।

षट् वानराः कूर्दन्ते।

षट् मधुमक्षिकाः सन्ति।

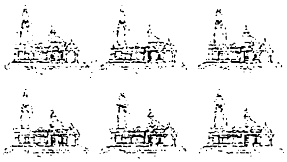

षट् मन्दिराणि निर्मितानि।

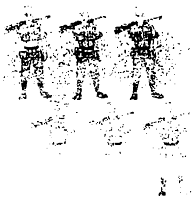

सप्त सैनिकाः सन्ति।

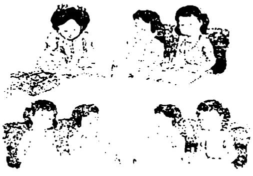

सप्त बालिकाः लिखन्ति।

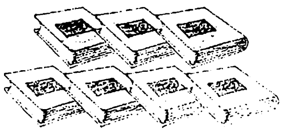

सप्त पुस्तकानि सन्ति।

पुं.	स्त्री.	नपुं.

अष्ट छात्राः गच्छन्ति ।

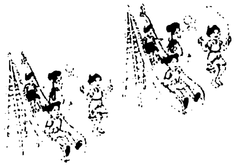

अष्ट बालिकाः क्रीडन्ति ।

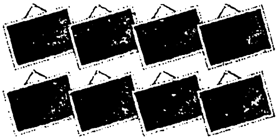

अष्ट फलकानि सन्ति ।

नव चिकित्सकाः सन्ति ।

नव बालिकाः गच्छन्ति ।

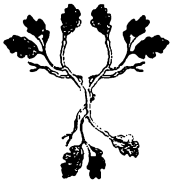

नव पत्राणि सन्ति ।

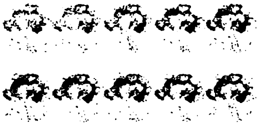

दश वृक्षाः सन्ति ।

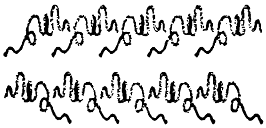

दश रज्जवः सन्ति ।

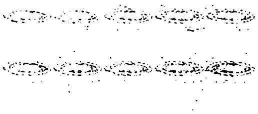

दश चक्राणि सन्ति ।

एकादश काकाः सन्ति ।

एकादश नायिकाः सन्ति ।

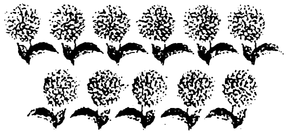

एकादश पुष्पाणि सन्ति ।

पुं. **स्त्री.** **नपुं.**

द्वादश ऋषयः सन्ति।

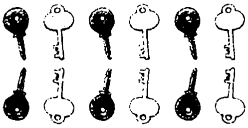

द्वादश कुञ्चिकाः सन्ति।

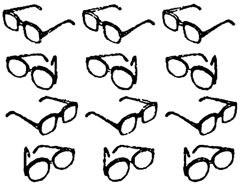

द्वादश उपनेत्राणि सन्ति।

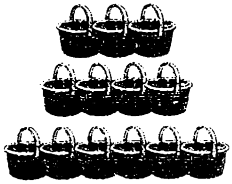

त्रयोदश कण्डोलाः निर्मिताः।

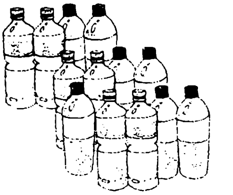

त्रयोदश कूप्यः सन्ति।

त्रयोदश पत्राणि सन्ति।

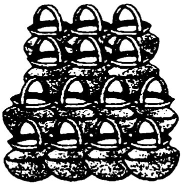

चतुर्दश कमण्डलवः सन्ति।

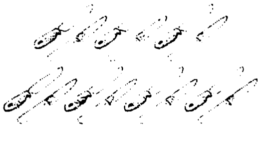

चतुर्दश छुरिकाः सन्ति।

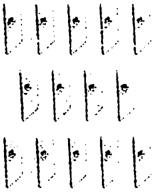

चतुर्दश द्वाराणि सन्ति।

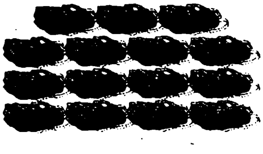

पञ्चदश स्यूताः सन्ति।

पञ्चदश भित्तयः सन्ति।

पञ्चदश पर्णानि पतन्ति।

पुं. | स्त्री. | नपुं.

षोडश दन्तकूर्चाः सन्ति।

षोडश घट्यः सन्ति।

षोडश पूजापात्राणि सन्ति।

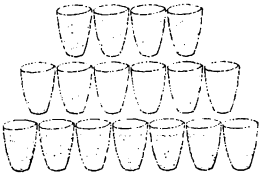

सप्तदश चषकाः सन्ति।

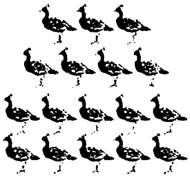

सप्तदश मयूर्यः नृत्यन्ति।

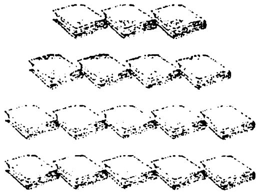

सप्तदश पुस्तकानि सन्ति।

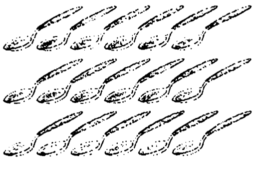

अष्टादश चमसाः दृश्यन्ते।

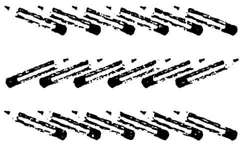

अष्टादश अङ्कन्यः सन्ति।

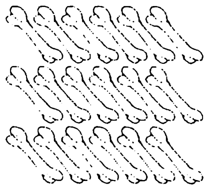

अष्टादश अस्थीनि सन्ति।

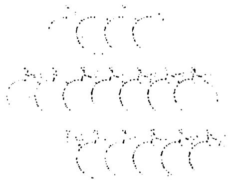

नवदश घटाः सन्ति।

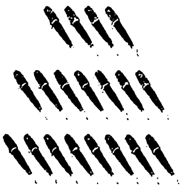

नवदश लेखन्यः दृश्यन्ते।

नवदश पुष्पाणि सन्ति।

पुं.	स्त्री.	नपुं.
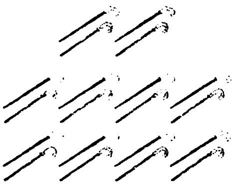	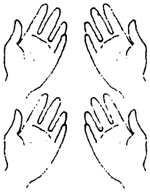	
विंशतिः दण्डाः सन्ति ।	**विंशतिः** अङ्गुल्यः सन्ति ।	**विंशतिः** अक्षीणि सन्ति ।

अवधेयम्

पञ्चतः आरभ्य शतं यावत् ये सङ्ख्याशब्दाः तेषां त्रिषु लिङ्गेषु समानरूपाणि भवन्ति ।

विवरणम्

संस्कृतभाषायां सङ्ख्येयवाचिका सङ्ख्या अपि विशेषणं भवति । अतः ताः सङ्ख्याः विशेष्यानुगुणं रूपं प्राप्नुवन्ति । यथा एकः बालः, एका बाला, एकम् पुष्पम् । एकादिशब्दानां त्रिषु लिङ्गेषु रूपाणि पठत–

एक-शब्दः

	पुं.	स्त्री.	नपुं.
प्र.	एकः	एका	एकम्
द्विती.	एकम्	एकाम्	एकम्
तृ.	एकेन	एकया	
च.	एकस्मै	एकस्यै	पुंलिङ्गवत्
प.	एकस्मात्	एकस्याः	
ष.	एकस्य	एकस्याः	
स.	एकस्मिन्	एकस्याम्	

द्वि-शब्दः

	पुं.	स्त्री.	नपुं.
प्र.	द्वौ	द्वे	
द्विती.	द्वौ	द्वे	
तृ.	द्वाभ्याम्		
च.	द्वाभ्याम्	पुंलिङ्गवत्	स्त्रीलिङ्गवत्
प.	द्वाभ्याम्		
ष.	द्वयोः		
स.	द्वयोः		

त्रि-शब्दः

	पुं.	स्त्री.	नपुं.
प्र.	त्रयः	तिस्रः	त्रीणि
द्विती.	त्रीन्	तिस्रः	त्रीणि
तृ.	त्रिभिः	तिसृभिः	पुंलिङ्गवत्
च.	त्रिभ्यः	तिसृभ्यः	
प.	त्रिभ्यः	तिसृभ्यः	
ष.	त्रयाणां	तिसृणाम्	
स.	त्रिषु	तिसृषु	

चतुर्-शब्दः

	पुं.	स्त्री.	नपुं.
प्र.	चत्वारः	चतस्रः	चत्वारि
द्विती.	चतुरः	चतस्रः	चत्वारि
तृ.	चतुर्भिः	चतसृभिः	पुंलिङ्गवत्
च.	चतुर्भ्यः	चतसृभ्यः	
प.	चतुर्भ्यः	चतसृभ्यः	
ष.	चतुर्णाम्	चतसृणाम्	
स.	चतुर्षु	चतसृषु	

पञ्चन्-शब्दः

	पुं.	स्त्री.	नपुं.
प्र.	पञ्च	पुंलिङ्गवत्	पुंलिङ्गवत्
द्विती.	पञ्च		
तृ.	पञ्चभिः		
चतु.	पञ्चभ्यः		
प.	पञ्चभ्यः		
ष.	पञ्चानाम्		
स.	पञ्चसु		

षष्-शब्दः

	पुं.	स्त्री.	नपुं.
प्र.	षट्	पुंलिङ्गवत्	पुंलिङ्गवत्
द्विती.	षट्		
तृ.	षड्भिः		
चतु.	षड्भ्यः		
प.	षड्भ्यः		
ष.	षण्णाम्		
स.	षट्सु		

अवधेयम्

'सप्तन्-अष्टन्-नवन्-दशन्-एकादशन्-द्वादशन्-त्रयोदशन्-चतुर्दशन्-पञ्चदशन्-षोडशन्-सप्तदशन्-अष्टादशन्-नवदशन्' इत्येतेषां नकारान्त-शब्दानां रूपाणि 'पञ्चन्' शब्दवत् केवलं बहुवचने भवन्ति ।

विंशति-शब्दः

स्त्री.
विंशतिः
विंशतिम्
विंशत्या
विंशत्यै/विंशतये
विंशत्याः/विंशतेः
विंशत्याः/विंशतेः
विंशत्याम्/विंशतौ

त्रिंशत्-शब्दः

स्त्री.
त्रिंशत्
त्रिंशतम्
त्रिंशता
त्रिंशते
त्रिंशतः
त्रिंशतः
त्रिंशति

अवधेयम्

एकोनविंशतितः नवविंशतिं यावत् सङ्ख्येयवाचकानां सङ्ख्याशब्दानां रूपाणि विंशतिवत् एकवचने एव ।

एकोनत्रिंशत्तः नवपञ्चाशतं यावत् सङ्ख्येयवाचकानां सङ्ख्याशब्दानां रूपाणि त्रिंशत्-शब्दवत् एकवचने ।

षष्टि-शब्दः

स्त्री.
षष्टिः
षष्टिम्
षष्ट्या
षष्ट्यै/षष्टये
षष्ट्याः/षष्टेः
षष्ट्याः/षष्टेः
षष्ट्यां/षष्टौ

सप्तति-शब्दः

स्त्री.
सप्ततिः
सप्ततिम्
सप्तत्या
सप्तत्यै/सप्ततये
सप्तत्याः/सप्ततेः
सप्तत्याः/सप्ततेः
सप्तत्याम्/सप्ततौ

शत-शब्दः

नपुं.
शतम्
शतम्
शतेन
शताय
शतात्
शतस्य
शते

अवधेयम्

एकोनषष्टितः नवषष्टिं यावत् सङ्ख्येयवाचकानां सङ्ख्याशब्दानां रूपाणि षष्टिवत् एकवचने ।

एकोनसप्ततितः नवनवतिं यावत् सङ्ख्येयवाचकानां सङ्ख्याशब्दानां रूपाणि सप्ततिवत् एकवचने ।

सङ्ख्येयवाचकानां शतसहस्रादि-सङ्ख्याशब्दानां रूपाणि एकवचने भवन्ति ।

अभ्यासः — 256

✍ **'एक'-शब्दस्य विविधानि रूपाणि विशेष्यानुगुणं लिखत—**

['एक' शब्द का विविध रूप विशेष्य के अनुसार लिखें। Write various forms of the word '*eka*' according to the qualificands.]

उदा. **एकस्मै** बालकाय पारितोषिकाणि देहि ।

1.	बालकः धावति ।	11.	च अर्थं न चिन्तयेत् ।
2.	बालिका खादति ।	12.	सुपुत्रेण कुलम् उज्ज्वलं भवति ।
3.	छात्रेण पुरस्कारः जितः ।	13.	वह्निना वनं दह्यते ।
4.	महिलया पूजा कृता ।	14.	लतायाः पुष्पम् आनय ।
5.	देवात् वरम् इच्छति ।	15.	वृक्षस्य फलं नयतु ।
6.	देव्याः पुष्पं पतति ।	16.	मार्गे गच्छ ।
7.	फलं पतति ।	17.	उत्पीठिकायां स्थापय ।
8.	पुष्पं चिनोति ।	18.	आसन्दम् आनय ।
9.	बालिकायै मोदकं देहि ।	19.	दिनस्य कथा अस्ति ।
10.	स्वादु न भुञ्जीत ।	20.	रात्रेः घटनां वदामि ।

स्मरत

⇨ एकः स्वादु न भुञ्जीत ।

⇨ एकश्चार्थं न चिन्तयेत् ।

⇨ एकेनैव सुवृक्षेण पुष्पितेन सुगन्धिना ।
वासितं तद् वनं सर्वं सुपुत्रेण कुलं यथा ॥

अभ्यासः — 257

द्वि-शब्दस्य रूपाणि

✍ **विशेष्यानुगुणं द्विशब्दस्य रूपैः रिक्तस्थानानि पूरयत—**

[विशेष्य के अनुसार 'द्वि' शब्द के रूपों से रिक्तस्थान की पूर्ति करें। Fill in the blanks with the forms of the word '*dvi*' according to the qualificands.]

उदा. **द्वाभ्यां** बालिकाभ्यां सह गतवान्।

1. .... रूप्यकाभ्यां क्रीतम् एतत् पुस्तकम्।
2. .... बालकौ आगतौ।
3. .... गायिके आगते।
4. .... पत्रे पततः।
5. .... वृक्षौ शोभेते।
6. .... छात्राभ्यां पुस्तकं देहि।
7. .... महिलाभ्यां शाटिकां देहि।
8. .... वृक्षयोः पत्राणि पतन्ति।
9. .... लतयोः पुष्पाणि विकसन्ति।
10. .... आम्रवृक्षयोः फलानि मधुराणि सन्ति।
11. .... भवनयोः चित्राणि।
12. .... उद्यानयोः जनसम्मर्दः अस्ति।
13. .... जनयोः विवादे तृतीयस्य लाभः भवति।
14. .... पुत्रीभ्यां माता अभिनन्दिता।
15. .... पुत्राभ्यां यानम् आरूढम्।

अभ्यासः — 258

त्रि-शब्दस्य रूपाणि

✍ **विशेष्यानुगुणं त्रिशब्दस्य रूपैः रिक्तस्थानानि पूरयत—**

[विशेष्य के अनुसार 'त्रि' शब्द के रूपों से रिक्तस्थान की पूर्ति करें। Fill in the blanks with the forms of the word '*tri*' according to the qualificands.]

उदा. ....**त्रयः**........ बालकाः क्रीडाङ्गणे क्रीडन्ति।

1. .... महिलाः नद्याः आगच्छन्ति।

2. पुस्तकानि जीर्णानि सन्ति।
3. छात्रान् पाठय।
4. अध्यापिकाः आमन्त्रयतु।
5. वाहनानि पश्य।
6. गुरून् नमत।
7. छात्रेभ्यः सुधाखण्डं देहि।
8. मित्रेभ्यः वार्तां शृणु।
9. गायकेभ्यः गीतं शृणुत।
10. मातृभ्यः रामः आशीर्वादं गृह्णाति।
11. श्रमिकाणाम् आवश्यकता अस्ति।
12. नर्तकीनां नृत्यं पश्य।
13. मित्राणां नाम किम् ?
14. पुत्रेषु पितुः विश्वासः अस्ति।
15. पुत्रीषु माता स्निह्यति।

अभ्यासः — 259

'चतुर्'-शब्दस्य रूपाणि

विशेष्यानुगुणं चतुर्-शब्दस्य रूपाणि रिक्तस्थाने लिखत-

[विशेष्य के अनुसार 'चतुर्' शब्द के रूप रिक्तस्थान में लिखें। Write the forms of the word '*catur*' in the blank space as per the qualificands.]

उदा. ......**चत्वारः**...... वेदाः अध्येतव्याः।
1. गृहिण्यः पाकं कुर्वन्ति।
2. स्थानानि रिक्तानि सन्ति।
3. ग्रन्थान् पठत।
4. बालिकाः आह्वय।
5. तालफलानि आस्वादय।
6. पुरुषैः कार्यं सम्पादितम्।
7. उपचारिकाभिः रुग्णः परीक्षितः।
8. कर्मकरेभ्यः वेतनं देहि।
9. गायिकाभ्यः पुरस्कारान् देहि।

10. नगरेभ्यः जनाः आगताः।
11. नदीभ्यः जलम् आनीतम्।
12. कर्मकराणाम् आवश्यकता अस्ति।
13. युवतीनां विवाहः सञ्जातः।
14. शास्त्रेषु तस्य समाना गतिः।
15. नदीषु मकराः सन्ति।

स्मरत

यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते निघर्षण-च्छेदन-ताप-ताडनैः।
तथा चतुर्भिः पुरुषः परीक्ष्यते त्यागेन शीलेन गुणेन कर्मणा।।

अभ्यासः — 260

पञ्चादि-शब्दानां रूपाणि

कोष्ठकस्थ-सङ्ख्यया सूचितानां पञ्चादि-शब्दानां रूपाणि विशेष्यानुगुणं रिक्तस्थाने पूरयत—

[कोष्ठकस्थ सङ्ख्या के विशेष्यानुगुण रूप से रिक्तस्थान की पूर्ति करें। Fill in the blanks with the declension of the number given in the bracket according to the qualificands.]

उदा. पञ्चभ्यः बालकेभ्यः पारितोषिकं ददाति। (5)
1. रसानां नामानि वदत। (9)
2. जनानां कार्यम् एकं यन्त्रं करोति। (10)
3. बालानां खाद्यं द्वौ एव खादितवन्तौ। (7)
4. मातॄणां पुत्रः कार्तिकेयः अस्ति। (6)
5. द्वीपैः विशिष्टा इयं पृथिवी वर्तते। (7)
5. वसूनां विषये उल्लेखः पुराणेषु दृश्यते। (8)
7. रसैः काव्यं रुचिरं भवति। (9)
8. इन्द्रियेषु मनः एकादशं भवति। (10)
9. वर्षेभ्यः अयं कार्यं करोति। (6)
10. बालिकाः परीक्षायाम् उत्तीर्णाः। (12)

अभ्यासः – 261

सङ्ख्याशब्दानां रूपाणि

कोष्ठके सूचिताभिः सङ्ख्याभिः रिक्तस्थानानि पूरयत–

[कोष्ठक में सूचित सङ्ख्या के रूप से रिक्त स्थान की पूर्ति करें। Fill in the blanks with the declension of the number given in the bracket.]

उदा. ....दशसु.... विद्यालयेषु संस्कृतपाठः न प्रचलति। (10)

1. छात्राः विद्यालयं न गच्छन्ति। (7)
2. पाण्डुपुत्रेषु युधिष्ठिरः ज्येष्ठः। (5)
3. महाद्वीपेषु एशिया-महाद्वीपं बृहत्तमम्। (7)
4. ग्रहेषु पृथिवी अन्यतमः ग्रहः। (9)
5. दशरथस्य राज्ञ्यः आसन्। (3)
6. मुनिभ्यः नमः। (3)
7. वेदानां रचयितारः ऋषयः एव। (4)
8. पुराणानां रचयिता व्यासः। (18)
9. दिग्भ्यः खगाः आगच्छन्ति। (4)
10. जनाभ्यां व्याघ्रः मारितः। (2)

अवधेयम्

- ⇨ एकतः चतुःपर्यन्तं सङ्ख्याशब्दानां लिङ्गभेदात् रूपभेदः
- ⇨ पञ्चतः नवपर्यन्तं सङ्ख्याशब्दानां त्रिषु लिङ्गेषु समानं रूपम्
- ⇨ एकोनविंशतितः अनन्तरं लिङ्गवचनादिविषये विशेषनियमाः सन्ति। ते अत्र न निरूपिताः।